

РАРИТЕТНІ ВИДАННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
(альбом Д.І. Яворницького, С.І. Васильківського,
М.С. Самокиша “З української старовини” та серія листівок
А. А. Ждахи за мотивами українських народних пісень)

У залі естампів та репродукцій ЦНБ ім.В.І. Вернадського НАН України зберігаються раритетні видання з історії України.

Сьогодні, у час зростання національної свідомості і, як наслідок, – поглиблення інтересу до минулого свого краю, розділ “Україніка” користується великим попитом у читачів. Чи не найбільшою популярністю серед спеціалістів (культурологів, художників, кінорежисерів, мистецтвознавців) користується альбом Д.І. Яворницького, С.І. Васильківського, М.С. Самокиша “З української старовини” та серія листівок А.А. Ждахи за мотивами українських народних пісень.

Треба зазначити, що творчість С. Васильківського, М. Самокиша, а частково і А. Ждахи завжди була у центрі уваги вчених-мистецтвознавців¹. Проте названі альбом та серія листівок ще досі не одержали відповідної оцінки їх історико-культурного значення.

Альбом “З української старовини” вийшов друком у 1900 р. і до сьогодні є чи не єдиним ілюстрованим виданням з історії України. Багатий етнографічний та історичний матеріал, використаний художниками, надає альбомові особливої цінності. Він був виданий майже сто років тому, і до наших днів дійшла незначна кількість примірників, один з яких зберігається у фондах сектору естампів та репродукцій ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України.

У 1991 р. видавництво “Мистецтво” випустило в світ альбом “З української старовини”, в основу якого покладено видання 1900 р., але збагачене додатком, до якого входять портрети видатних українських діячів, побутово-жанрові сцени, архітектурні пейзажі, композиції на історичні теми з минулого України – все те, що до недавнього часу було заховано в запасниках музеїв чи закритих архівних фондах.

Це прекрасне видання зразу почало користуватись чи не найбільшим попитом поміж книг, присвячених історії України. І це не випадково – альбом є неперевершеним джерелом образотворчого та фактичного матеріалу, що наглядно несе в собі концентровану інформацію для різних фахівців, які досліджують історію козацтва і, взагалі, України.

Проте не слід забувати, що майже 90 років, попри всі заборони, саме перше видання “З української старовини” прислужилося справі збереження історичних коренів українського народу, його національної своєрідності. І все ж, незважаючи на історичну фундаментальність та художню майстерність виконання альбому, сам факт його наявності у творчому доробку С. Васильківського та М. Самокиша констатується мимохідь, двома-трьома абзацами навіть у ґрунтовних монографіях.

Ще сумніша доля спіткала серію листівок А. Ждахи за мотивами українських народних пісень. Самого художника вважали буржуазним націоналістом, тому про його твори, відповідно, на довгий час забули. Листівки А.А. Ждахи, що також не перевидавалися, збереглися у незначній кількості, в основному, у приватних колекціях.

На долі видань, як і на долі людей, що їх створювали, згубно позначилася сталінська політика, спрямована на знищення всього національного – як у свідомості громадян, так і у виявах матеріальної культури народу. Відгомін зневажливого ставлення до справжніх, глибоко національних, творів мистецтва спостерігався аж до останнього часу. Це ще одна з причин того, що твори українських самобутніх митців були забуті.

Альбом “З української старовини” побачив світ на зламі віків і відразу став значною подією у дослідженні та популяризації національної історії. Це була одна з перших ґрунтовних образотворчих праць, присвячених Запорозькій Січі. Слова Д. Яворницького з передмови до альбому розкривають мету видання: “...наука о старине, кроме того, что обогащает нас бесценными материалами, она связывает нас непосредственно с нашими отдаленными предками, знакомит нас с внешней и внутренней обстановкой жизни их, указывает на те или другие сношения их с различными народами, развивает в нас чувство изящного, облагораживает наше сердце, воспитывает в нас любовь ко всему родному, расширяет наш умственный горизонт и, наконец, через все это умудряет нас жизненным опытом, преподает уроки будущего и делает нас настоящими сынами нашего отечества, истинными патриотами”².

Видання альбому з української історії вимагало від його авторів певної громадянської мужності й непохитності. Адже звернення до історичної тематики, а, тим більше, до подій національно-визвольного руху було крамольною справою. На той час альбом “З української

старовини” став виявом своєрідної боротьби художників за розвиток національного демократичного мистецтва, за утвердження права українського народу на свою історію у найширшому світовому контексті. Публікацію альбому було здійснено двома мовами – російською та французькою (промовистою є відсутність мови української). Друкувався альбом у Петербурзі, у видавництві А.Ф.Маркса (видавця популярного у Росії масового журналу “Нива”), яке мало потужну поліграфічну базу, що визначило й якість альбому – чіткі контурні лінії, відсутність зсунень кольорів та відповідність малюнків оригіналам. Високому поліграфічному рівню альбому сприяла й техніка малювання, обрана художниками для виконання цієї роботи – прекрасні живописці відмовилися від олійних фарб, віддавши перевагу акварелі та малюнку пером.

Значну роль у створенні альбому відіграв Дмитро Іванович Яворницький – український історик, етнограф, археолог, зусиллями якого була зібрана 75-тисячна колекція експонатів доби Запорозької Січі. Він був автором глибоких досліджень з історії запорозького козацтва³. Людина широко освічена, згодом академік АН України, він у передмові до малюнків відтворив у документальній і, водночас, емоційній розповіді побут, традиції, звичаї запорозьких козаків.

Творча співдружність Д.Яворницького з С.Васильківським та М.Самокишем – не випадковий факт. Історик постійно підтримував дружні стосунки з діячами мистецтва: свого часу навіть допомагав порадами та необхідними матеріалами І.Рєпіну у його роботі над славнозвісною картиною “Запорожці пишуть листа турецькому султанові”.

Поєднання у альбомі творів двох таких різнопланових за манерою та жанровою стилістикою майстрів, як С.Васильківський та М.Самокиш, призвело до оригінального розв'язання образотворчих завдань. Кожен аркуш, крім останнього (а їх в альбомі двадцять один), складається з двох частин – акварельного образу-типу чи портрета (С.Васильківський) та оздоблюючої його своєрідної сюжетно-розгорнутої віньєтки, виконаної у техніці малюнка пером (М.Самокиш).

Своїми малюнками М. Самокиш підняв цілий пласт конкретних історичних подій та типових побутових сцен з життя козаків, що стало визначним явищем у розвитку історичного жанру українського мистецтва. Альбому притаманне своєрідне, оригінальне вирішення композиційної побудови аркушів. Поєднання портрета чи типу-образу з відповідною історичною або побутовою сценою створювало єдиний образ, взаємообумовлений за смисловим навантаженням.

Цікавими є оригінальні акварелі роботи С. Васильківського, позначені творчою індивідуальністю майстра. Водночас вони є виразним відображенням традиційної для української художньої культури зацікавленості етнографією, якою вирізняються малюнки-образи народних типів у мініатюрних офортах К. Келісінського, малюнки у праці О. Рігельмана “Летописное повествование о Малой России”, графічні твори І. Соколова (“Українка з півнем”, “Селянка з барильцем”), альбом офортів “Живописна Україна” Л. Жемчужнікова. Акварелі С. Васильківського в альбомі “З української старовини” стали продовженням цього образотворчого ряду.

Сергій Іванович Васильківський 1885 р. закінчив Петербурзьку Академію мистецтв, клас пейзажу під керівництвом М. Клодта та В. Орловського. Як пенсіонер Академії виїздив за кордон: значну частину часу провів у Франції. Основу мистецької спадщини становлять пейзажі, проте художник працював і в інших жанрах – історичному (“Сутичка запорожців з татарами”, 1892); побутовому (“Ярмарок у Полтаві”, 1902); портретному (“Портрет Т. Г. Шевченка”, 1910–1911).

Образи-типи та портрети альбому “З української старовини” написані аквареллю. Намагаючись досягти найбільшої достовірності, художник вивчав старовинні гравюри та портрети, що зберігалися в українських музеях та церквах, подорожував по Прикарпаттю, Кубані, Подніпров'ю⁴. С. Васильківський ставився до своєї праці більше як історик, що не могло не позначитися на художньому рівні портретів. З етнографічної точки зору вони становлять значний інтерес – український національний костюм, зброя стають документально-достовірним матеріалом для вивчення історичної епохи. Проте самі портретні образи трактовані досить поверхово, без глибокого розкриття характерів: пози статичні, дещо навіть одноманітні.

Темами акварелей С. Васильківського були портрети як конкретних історичних осіб (гетьманів Б. Хмельницького, П. Сагайдачного, уманського сотника І. Гонти, філософа та поета Г. Сковороди), так і характерні типи з народу (кобзар, задунайський запорожець, пушкар, писар):

Віньєтки із зображенням батальних сцен, виконані М. Самокишем, оздоблюють кожен портрет, надаючи йому особливої образності.

Микола Семенович Самокиш навчався в Академії мистецтв у Петербурзі (1879–1885) у майстерні батального живопису, якою керував В. Віллевальде. Характерною рисою творчості митця було неперевершене вміння зображати коней та інших тварин у русі, вдало підмічати характерні риси їхньої вдачі. Його роботи – це завжди стрімкий рух, динамічна дія, що розгортається на площині. “Без чіткого рисунка не можна передати

експресію, а вона є одним з важливих моментів батального живопису. Там, де немає руху, немає й мене. Рисунок – життя твору, колір – його одяг”.

Так само як і С. Васильківський, М. Самокиш (а їхня дружба сягала ще студентських років) опрацював багато фактичного матеріалу, що зберігався у приватних збірках та музеях України, а також у Петербурзі, Кракові, Парижі⁵. Його малюнки значимі не тільки переконливою розповіддю про побут, звичаї, військові сутички запорожців. У кожному окремому випадку це завершений твір з чіткою композицією, побудовою, з яскраво виявленим національним колоритом часів Запорозької Січі.

Вдало підбираючи сюжетний мотив до конкретного портрета, художник створює цілісний завершений образ. Так портрет сотника Івана Гонти розміщений на тлі сцени взяття гайдамаками Умані. Малюнок оповідає про завершальний момент битви, коли перемога гайдамаків стає остаточною. Палають зруйновані будівлі, на суд до ватажка ведуть полонених, на сходинках костюлу точаться останні сутички, по вулиці вершник жене мешканців міста. На одній площині перед глядачем розгортаються події, різнопланові у часі й просторі, що посилює напружену динамічність та поглиблює зміст малюнка.

По-іншому художник вирішує оздоблення портрета Г. Сковороди – “Малоросійський пейзаж”: неоглядні простори, дорога з самотнім мандрівником – це і розповідь про життя філософа, і роздуми про долю людини взагалі.

Народним гумором сповнено малюнок “Ярмарок в Малоросії” (портрет – тип міщанина), де М. Самокиш знову звертається до багатодійової композиції – селянин жене куплену худобу, стоять візки з товарами на продаж, жінка за комір тягне чоловіка на підпитку, осторонь грають бідні музики.

Образові кобзаря, що став своєрідним символом дореволюційної України, в альбомі “З української старовини” присвячено окремий аркуш “Сліпий кобзар з хлопчиком-поводирем” та віньєтка “Група кобзарів та лірників, що співають на ярмарку. Кобза, торбан та бубен”. Художники вдало відтворили гірку долю закріпаченого українського народу, його віковічну тугу за волею.

Творча співпраця маленького колективу ентузіастів, не байдужих до історії свого краю, принесла вагомий результат – дала справжню перлину з досліджень української старовини, що не втратила своєї історичної і мистецької вагомості й досі.

Над українською національною тематикою багато і плідно працював Амвросій Андрійович Ждаха, сучасник авторів альбому “З української старовини”.

Навчався художник у Одеській рисувальній школі. Працював у галузі книжкової графіки. Оформляв та ілюстрував книги, переважно з історії України: “Чорну раду” П. Куліша (1901), “Добре роби, добре й буде” Г. Квітки-Основ'яненка (1906), “Чайковського” Є. Гребінки (1914).

Найвагомішими у творчому доробку художника є декілька серій акварелей за мотивами українських народних пісень. Дві з них у 1911 та 1912 рр. були репродуковані на поштових листівках.

На тогочасних листівках, як правило, зображалися або псевдонародні сцени бійок, пияцтва, сварок, або ж ідеалізовані типи “малоросів” у святковому вбранні, які виступали на театралізованому тлі.

Поява листівок з малюнками А. Ждахи знаменувала новий етап у цій справі.

На жаль, документально-конкретні обставини виникнення серії малюнків невідомі, але, безсумнівно, загальне зростання національної свідомості обумовило зацікавленість художника фольклором, зокрема – народною піснею.

Хист А. Ждахи як книжкового ілюстратора історичних творів позначився на малюнках до пісень. Вони стали не поверховим відображенням сюжету, а набули всіх особливостей станкових творів, увібравши в себе широке використання етнографічного матеріалу, глибину образної роздрібненості, вірність історичному духу, ідейну спрямованість, в якій відобразилося прагнення художника утвердити історичну значимість українського народу у його минулому і сучасному.

Безсумнівно, що такі твори могли вийти друком тільки у прогресивно спрямованому видавництві. Ним стало київське видавництво “Час”.

Початок ХХ ст. позначений активізацією друкарської справи на Україні. Лише у Києві налічувалося 11 друкарень (при загальній кількості 17), які видавали саме українські книжки. Тогочасний Київ займав 4 місце за кількістю друкованої продукції після Петербурга, Москви та Варшави⁶.

У видавництві “Час”, що виникло у 1908 р. і проіснувало до 1919 р., виходили в світ твори українських письменників, а також переклади українською мовою російських та зарубіжних авторів. Велику роль відіграло видавництво “Час” у поширенні літературної спадщини Т.Г.Шевченка.

“Час” планував видати “Альбом малюнків до українських пісень А. Ждахи” у 1914 р. Планувалося випускати його серіями, по п'ять-шість малюнків, але обов'язково з нотами і текстами пісень українською, французькою, англійською та німецькою мовами. Друкування репродукцій з малюнків А. Ждахи видавництво пропонувало замовити в одній з кращих друкарень Європи, за вибором самого автора. Здійснити задум зашкодила перша світова війна.

У залі естампів та репродукцій зберігаються обидві серії – перша з десяти листівок, друга – з одинадцяти (дванадцять “Ой біда, біда чайці-небозі” царська цензура не пропустила).

А. Ждаха органічно поєднує малюнок з нотною абрєвіатурою, утворюючи цілісну композицію. У кожному окремому випадку нотні рядки компонуються по-різному, але становлять невід’ємну частину твору (наприклад, листівка “У діброві чорна галка”).

У своїх роботах художник вдало використовує мотиви українського народного орнаменту – в деяких аркушах лише злегка намічаючи орнаментальні візерунки “Ой, не гаразд запорожці”, в інших – орнамент займає значну частину аркуша, що стилістично узагальнено зі всією композицією (“Стогне вітер вільний в полі”).

Малюнки А.Ждахи і зараз привертають увагу оригінальними, динамічно побудованими композиціями, які виразно розкривають основну думку народної пісні. Водночас вони дуже лаконічні, в них немає нагромадження зайвих деталей, що, у свою чергу, підкреслює драматичність творів (“Ой, запив козак, запив”, “Кармалюк”).

Ще одна з цікавих ознак творчості художника – вишуканий колорит, на якому, безумовно, позначився пісенний лад фольклорної основи. Очевидно, не випадково серії створені саме в техніці акварелі. Тонкими градаціями кольору, іноді несподіваним сполученням барв художник досягає глибокої ліричності твору, демонструє вміння передати емоційний настрій пісні, її національну своєрідність. Дуже цікава в колористичному вирішенні листівка “Добрий вечір тобі, зелена діброва”. На першому плані на білому коні скаче козак, одягнутий у вишневі шаровари. Довкола зелена діброва, а десь на виднокрузі, за деревами, палахкотить рожевий захід сонця. Поєднання насичених червоних і зелених кольорів передає національну своєрідність українського колориту.

В основному А. Ждаха звертався до історичних пісень, у яких відобразилося героїчне минуле українського народу: боротьба проти татарських поневолювачів та визвольна війна під проводом Б.Хмельницького.

У листівці “Ой, не знав козак, ой, да не знав Супрун” художник зображує бій козаків з турецько-татарською ордою. Мчать назустріч одна одній лави вершників, над якими підноситься ліс списів. На першому плані – козак Супрун б’ється з ворогами, які його оточили. Цю композицію художник подає як своєрідну мініатюру, обрамляючи її в коло, що виразно підкреслює динаміку твору.

По-іншому вирішує А. Ждаха ілюстрацію до пісні “Кармелюк”. У

глибокій задумі, самотньо сидить у лісі Кармелюк, що втік з сибірської каторги. Перед ним розкуті кайдани:

Хоч, здається, не в кайданах,
А все ж не на волі.

Тяжке життя під подвійним гнітом українських панів та царського уряду зображує А. Ждаха у творі “Стоїть явір над водою”. У алегоричній формі розповідається про каторжні “каналські роботи”, на які були відправлені тисячі українців, більшість з яких там і загинула. Український орнамент замінений тут зображеннями ярма, перетнутого скіпетрами та бунчуками (символами царської та гетьманської влади); знизу – ліпний орнамент, що прикрашав палаци вельмож.

Тема соціальної несправедливості та національного гноблення звучить і в ілюстрації до пісні “Бондарівна”, що має історичну основу. Дочка бідняка, красуня Бондарівна, відмовляє у прилюдному поцілунку шляхтичу Каньовському, який цим хотів її знеславити. В образі гордої дівчини втілені якості, що завжди були притаманні українському народові – гідність та незалежність.

Композиція твору вирішується художником традиційно: протиставленням двох груп – шляхтичів та жителів Богуслава, за допомогою якого розкривається гостросоціальний конфлікт між різними верствами населення містечка.

На прикладі цього малюнка переконливо бачимо, що А. Ждахою обиралися пісні, найбільш характерні, типові для історії та побуту народу.

У творах на сюжети ліричних пісень художник більше уваги приділяє змалюванню почуттів героїв, їх душевному стану. В ілюстрації “Ой, не світи, місяченьку” дівчина з сумом дивиться на дорогу, виглядаючи свого милого. Розпач, страх перед розлукою, що може стати одвічною, відображає художник в ілюстрації “Три сестриці”. У цих творах, на відміну від історичних з їх внутрішньою динамікою, змінюється й композиційна побудова - вона стає більш урівноваженою, статичною.

Не обминув художник своєю увагою і жартівливі пісні (“Чорнобривець”), а також проілюстрував український народний танець (“Козак”).

Твори А. Ждахи розкривають його не тільки як талановитого художника, але й як обізнаного етнографа. Подорожуючи по Україні, митець збирав предмети української старовини, різноманітні вироби українського декоративно-ужиткового мистецтва.

На довгий час мистецька спадщина А. Ждахи залишалася поза увагою громадськості та дослідників, хоча його творчість є яскравою й самобутньою сторінкою в історії українського мистецтва.

Так серія листівок А. Ждахи прислужилася для створення у 1961 р. ювілейної серії листівок за мотивами українських пісень на слова поезій Т.Г. Шевченка.

Листівка – дуже нелегкий і своєрідний вид мистецтва, якому притаманні особливості станкового твору, плакату, книжкової ілюстрації, мініатюри. Необхідність дотримуватися заданого невеликого формату ускладнює роботу художника, потребує великої майстерності та артистизму. Водночас листівка є видом образотворчого мистецтва, що набуває значного поширення серед різних верств населення, завдяки чому твір художника стає справжнім надбанням народу.

Свого часу серії листівок А. Ждахи були надзвичайно популярні. І це не випадково. Початок ХХ ст. був ознаменований посиленням революційного руху, що, в свою чергу, привело до зростання громадської та національної свідомості, інтересу до життя та побуту народу, його історії. Художники, створюючи картини на історичні теми, стверджували ідеали демократичного, народного мистецтва, сприяли піднесенню національної гідності свого народу.

Тепер, у час корінних змін у суспільстві та свідомості людей, вічні, незалежні від кон'юнктури, цінності знову набирають своєї ваги і привертають громадську увагу. Саме це відбувається з творами з історії України. Важко переоцінити значення цих видань для сучасних художників, що займаються батальним чи історичним жанром. Адже за довгий час, насичений катаклізмами, втрачено величезний національно-фактичний матеріал, і нині відновити його можна хіба що із збережених до наших днів історично-образотворчих видань.

У цьому виявляється не лише художня, а й наукова цінність ілюстрованих видань з історії України, що полягає у донесенні до сучасників та майбутніх поколінь багатства та неповторності української національної культури.

¹ Історія українського мистецтва : В 6 т. – К., 1969. – Т.4, кн.2. – С. 274–277.

² Яворницький Д.И. Из украинской старины. – Спб., 1900. – С. 1.

³ Книговедение : Энцикл. слов. – М., 1982. – С. 334.

⁴ Петров В. Пам'яті академіка Д.І.Яворницького // Вісті АН УРСР. – 1940. – № 7/8. – С. 107–109.

⁵ Шубраєвська М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972. – С. 34–36.

⁶ Огієвська І.В. Сергій Іванович Васильківський. – К., 1980. – С. 13.

⁷ Сергій Васильківський : Альбом / Авт.-упоряд. М.М. Безхутрий. – К., 1987. – С. 19.

⁸ Микола Самокиш : Альбом / Авт.-упоряд. В.Ф. Яценко.– К., 1979.– С. 11.

⁹ Полканов А.И. Николай Семенович Самокиш. Жизнь и творчество.– Симферополь, 1960.– С. 36.

¹⁰ Библиографический словарь. Художники народов СССР.– М., 1983.– Т.4, кн.1.–С. 94-95.

¹¹ Забочень М.С. Ілюстратор українських народних пісень Амвросій Ждаха // Нар. творчість та етнографія. – 1963.– № 1.– С. 10.

¹² Дей А.И. Издательства украинской книги в XIX – начале XX веков // Книга: исследования и материалы.– М., 1965.– Вып. 10.– С.183–191.

¹³ Доманицький В. Український видавничий рух в Росії за останніх п'ятнадцять літ // Протоколи і реферати. Перший просвітньо-економічний конгрес.– Львів, 1910.– С. 81–96. .

¹⁴ Забочень М.С. Вказ. праця.– С.81-96.